

*Денисовець І. В.,**кандидат філологічних наук, доцент,**доцент кафедри українознавства, культури та документознавства**Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»*

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАНОВЛЕННЯ ДЕРИВАЦІЙНИХ ТЕРМІНІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЯВИЩА НАКЛАДАННЯ МОРФЕМ

Анотація. У статті досліджено становлення дериваційних термінів на позначення морфологічного явища накладання морфем. Охарактеризовано співвідношення терміна «накладання морфем» із численними синонімічними термінами в українському та закордонному мовознавстві, як-от «суміщення морфем», «злиття морфем», «склеювання морфем», «фузія», «інтерференція», «аплікація», «дифузія», «словотвірна гаплогія». Виокремлено характерні особливості означених термінонаменувань. Установлено, що в мовознавчій теорії першим термінонаменуванням на позначення явища накладання морфем було «фузія». Проаналізовано погляди лінгвістів на те, що поняття «фузія» має ширше значення, ніж «накладання», тому доречніше використовувати все ж термін «накладання». З'ясовано, що вперше в українському мовознавстві явище накладання морфем описав І.І. Ковалик, послуговуючись терміном «фузія» для його номінування. Обгрунтовано, що лінгвістична практика демонструє тенденцію до активізації процесу накладання морфем у тих випадках, коли твірна основа закінчується консонантною морфемою, а словотворчий суфікс починається приголосною. Узагальнено визначення досліджуваного явища, яке реалізується в певних морфологічних умовах – на морфемному шві – і полягає в тому, що у складі похідного слова відбувається поєднання тотожних кінцевих фонем морфеми твірного слова й початкових фонем морфеми похідного слова, тобто коли твірна основа й словотворчий формант, що приєднується до неї, мають однаковий звуковий склад. З'ясовано, що найбільшу лексико-семантичну групу дериватів, які постали на підґрунті явища накладання морфем, становлять відтопонімні похідні. Проаналізовано, що явище накладання морфем притаманне слов'янським мовам і є системним та об'єктивно вмотивованим, реалізуючи дію закону економії мовних ресурсів. Наведено низку прикладів, які унаочнюють те, що явище накладання морфем може відбуватися на межі основи і суфікса, двох коренів у складних словах, двох інтерфіксів, основи й інтерфікса. Обгрунтовано думку, що в теоретичній і прикладній дериватології варто все ж таки віддавати перевагу, окрім інших, терміну «накладання морфем».

Ключові слова: словотвір, накладання морфем, інтерференція, фузія, гаплогія, аплікація.

Постановка проблеми. Історичний поступ мови почасти зумовлює трансформацію первинного морфемного складу окремих слів. Такі процеси супроводжуються явищами спрощення або ускладнення морфем. Актуальність порушеної проблеми обгрунтована тим, що комплексне вивчення морфологічних явищ уможливує глибинне з'ясування змісту складних механізмів дериваційних процесів. Так, однією з причин появи різних варіантів морфем є явище часткового або повного їх накладання.

Констатуємо, що суперечливим у лінгвістичній літературі є питання щодо витлумачення змісту процесу злиття (накладання) двох сусідніх морфем. Спостерігаємо паралельне функціонування різноманітних термінів на позначення цього явища, адже в практиці дериватології воно отримало низку синонімічних номінацій (почасти нестабільних), як-от «взаємопроникнення», «дифузія», «аплікація», «накладання», «поєднання», «суміщення», «фузія», «злиття», «інтерференція», «гаплогія». Така кількість дублетних найменувань відображає прагнення активного пошуку розуміння змісту описуваного явища і констатує факт недостатності його вивчення в історичному термінознавчому аспекті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Семантичні та структурно-функційні особливості лексем, що постали в процесі накладання морфем, на матеріалі української та російської мов вивчали й описували М.М. Шанський, О.А. Земська, Н.О. Янко-Триницька, І.І. Ковалик, Н.Ф. Клименко, В.О. Горпинич, М.В. Кравченко, Л.М. Полюга, А.А. Лучик, С.С. Пономаренко та ін. У цих студіях також ґрунтовно проаналізовано поняття морфеми, розглянуто відмінні риси різних морфологічних явищ, які супроводжують процес лексичної деривації, зокрема інтерфіксацію, інтерференцію, усичення, проте ці праці не подають розлогого опису етапності становлення термінонаменувань на окреслення згаданих явищ.

Метою статті є аналіз особливостей становлення термінів, уживаних в українській дериватології для називання явища накладання морфем у процесі утворення нових лексем.

Виклад основного матеріалу. У мовознавчій теорії першим термінонаменуванням на позначення явища накладання морфем є «фузія» (від. лат. *fusio* – злиття) – лінгвістичний термін, який означає тісне з'єднання змінюваного кореня з багатозначними афіксами, що вможливило стирання меж між морфемами. Цей термін запропонував Е. Сепір у книзі «Мова» (1921 р.) [1].

Загалом, уперше аналіз морфологічних явищ в українській дериватології здійснив І.І. Ковалик у розділі «Історичні зміни словотворчих частин слова». Для позначення процесу накладання морфем мовознавець також оперує терміном «фузія», зазначаючи, що в процесі історичного розвитку змінюються і словотворчі частини слів. Так, інколи на стику кореневих та афіксальних (суфіксальних і префіксальних) морфем шляхом фонетичних змін може відбуватися процес фузії (злиття) звукових частин різних морфем в один спільний фонетичний рефлекс (відповідник), напр.: *люд-ство* → *людство*, *чеш-вск-ий* → *чеський* [2, с. 54–55].

В енциклопедії «Українська мова» термін «фузія» потрактовано як спричинене взаємопроникнення форми сусідніх

у слові морфем, що виявляється у зміні їх звукового складу і призводить до стирання міжморфемних меж, тобто злиття, склеювання морфем [3, с. 807]. А.А. Лучик обґрунтовує, що поняття «фузія» має ширше значення, ніж «накладання», тому доречніше для називання явищ, які супроводжують словотвірні процеси (на кшталт *Алмати – алматинський, Одеса – одеський*) використовувати термін «накладання» [4, с. 67].

Оскільки одним із результатів фузійного способу з'єднання морфем є «злиття» або «спаювання» їх на морфемних швах, то згодом це породило й інші термінологічні номінації, як-от поєднання, суміщення, взаємопроникнення, злиття. «Злиття» морфем на матеріалі російської мови описав О.О. Реформатський у словах *детский, богатство, объездчик* (рос.) [5, с. 146]. Лінгвіст зазначав, що під час фузії морфемі тісно спаюються між собою і в складі цих спаювань втрачають своє значення, ніби стираючись.

У русистичі явище «накладання морфем» вивчалось досить ґрунтовно, проте щодо нього обстоювалися різні погляди.

Термін «накладання морфем» на матеріалі російської мови в науковий обіг увів М.М. Шанський, описуючи цей процес як «взаємопроникнення» морфем у деяких словах на кшталт *приду, обмануть* (рос.) [6, с. 176–185]. У наступних дериваційних розвідках таке явище лінгвіст називає вже дифузією, або аплікацією морфем.

Більш детально процес накладання морфем характеризує О.А. Земська, яка й запропонувала в російській лінгвістиці послуговуватися саме терміном «накладання морфем». Дослідниця наголошувала, що описуване явище належить до морфологічних, оскільки воно реалізується в певних морфологічних умовах – на морфемному шві [7, с. 85].

Пізніше О.А. Земська ввела для позначення процесу накладання морфем паралельний термін «інтерференція» у розрізі поняття «словотвірна гаплогія» [8, с. 149–150]. Інтерференція морфем, на її думку, є особливим різновидом гаплогії (тобто зникнення одного складу з двох однакових, які розташовані поруч у слові). О.А. Земська зазначає, що словотвірну гаплогію мовознавці розглядають як один із різновидів пристосування морфів на межі морфем. Доцільність введення спеціального терміна для називання цього явища продиктовано тим, що гаплогію прийнято трактувати як фонетичне явище, а накладання морфем – морфологічне. О.А. Земська наголошує: «Оскільки гаплогію розглядають у контексті фонетичного явища, то доцільно все ж таки оперувати терміном «накладання морфем» [9, с. 111]. У сучасній українській мові І.В. Козленко накладання морфем також ототожнює з гаплогією, зазначаючи, що це явище морфемного шва, яке з'являється під час збігу фонемно однакових кінця і початку наступного морфа [10, с. 35].

Як морфологічне (словотвірне) явище трактує накладання морфем Н.О. Янко-Триницька, наголошуючи на тому, що воно ускладнює безпосередній вияв морфемного шва. Мовознавиця номінує цей процес одночасно накладанням, аплікацією та інтерференцією [11, с. 482]. Аплікація, на її думку, є частковим накладанням звуків однієї морфемі на іншу, в результаті чого ці звуки виконують подвійну роль. А інтерференція полягає в «наїжджанні» одного морфа на інший.

У 70-х рр. ХХ ст. у фундаментальній класичній праці «Словотвір сучасної української літературної мови» І.І. Ковалик під

впливом поглядів російських дериватологів, що найімовірніше, описує, що в процесі суфіксального творення на межі морфем можуть відбуватися різні зміни кінця звукового складу попередньої морфемі і початкового звукового складу наступної, називаючи цей особливий вид явищ на межі морфемних стиків (швів) накладанням морфем, або інтерференцією, тобто суміщенням кінця попереднього й початку наступного морфа. Однак лінгвіст тут торкається і терміна «словотвірна гаплогія», підкреслюючи, що накладання морфем – це окремий різновид так званої гаплогії, тобто явища зникання одного з двох тотожних сусідніх складів у слові. Під час словотвірної гаплогії відбувається взаємопристосування кінцевого складу попереднього морфа і початку наступного. Українські мовознавці визначають, що гаплогія – явище фонетичного характеру. Накладання ж морфів – явище не фонетичне, а словотвірне, що здійснюється в певних умовах дериваційного процесу, крім того, воно стосується не тільки складів, а й цілих суфіксів [12, с. 24–25].

Пізніше В.О. Горпинич також оперує термінами «накладання» та «інтерференція», говорячи про з'єднання морфів у разі, коли основа у фіналі, а дериватор в ініціалі мають спільні звуки, пор.: *держа(ти) + -ак → держак*. Лінгвіст також витлумачує повну й часткову інтерференцію. Повне накладання, на його думку, настає тоді, коли структура дериватора повністю збігається зі структурою фіналі, пор.: *курс+ськ-ий – курський*. Сюди прилягає явище гаплогії: *морфо+фонологія – морфонологія*. Часткова інтерференція настає тоді, коли у структурі фіналі та дериватора спільним є один або кілька звуків, пор.: *синтаксис + -ист – синтаксист*. Інтерференція може відбуватися в таких валентних позиціях: 1) між основою і суфіксом (*регбі – регбіст ← регбі + ист*); 2) між коренями у складних словах (*трагікокомедія ← трагікомедія*); 3) між двома інтерфіксами (*епохальний ← епох + а + аль + ний*); 4) між основою й інтерфіксом (*морзе – морзенський ← морзе + ен + ськ*) [13, с. 197].

Н.Ф. Клименко, вводячи термін «інтерференція морфем», явище інтерференції трактує ширше, не обмежуючись дією міжмовних контактів, ґрунтуючись на етимології слова «інтерференція» як явища, що виникає в результаті різноманітних взаємин, привласнення; це такі собі різноманітні накладання.

У 90-х рр. в українському мовознавстві ґрунтовно питання морфології словотворення студіювала М.В. Кравченко, зокрема у своїй дисертації «Словотвірна морфологія української мови» на матеріалі віддієслівних та відіменникових похідних вона детально проаналізувала альтернативні типи голосних і приголосних, а також явища усичення та накладання морфем [14].

М.В. Кравченко зазначає, що морфологічне накладання морфем належить до найменш продуктивних явищ словотвірної морфології. Воно постало на ґрунті необхідності уникнення повторення однакових частин слова. Водночас зберігається семантичне наповнення деривата, а у свідомості мовця абсолютно не позначається відсутність однакових морфемних структур. Ці два чинники реалізують дію закону економії мовних ресурсів, а також сприяють виявленню ідентифікаційної функції мови [14, с. 27]. Накладання морфем спостерігаємо в процесі творення відтопонімних назв, коли дериваційні суфікси і фіналь мотиваційної основи збігаються.

Це трапляється в тих випадках, коли мотиваційні основи мають у фіналі суфікс *-ськ-*, а також фонемні сполуки *-зн-*, *-зьк-*, *-цьк-*, а прикметник формується за допомогою суфікса *-ськ-*, пор.: *Донецьк* – *донецький*.

М.В. Кравченко визначає, що шляхом накладання окремих морфемних структур оформлені деривати на кшталт *мінералогія* (замість *мінералологія*), *морфонологія* (замість *морфофологія*), пояснюючи структуру першого деривата як складного утворення від двох слів: *мінерал(о)* + *-логія* → тут відбулося накладання морфемі слова *мінерал* /л/ та /о/ – фонемного з'єднання *ло* і двох початкових фонем другого слова *-логія*. Інший же дериват – *морфонологія* – конденсує в собі значення слів *морфологія* і *фонологія*. Частина першого слова *морфо-* має тотожну фіналь /фо/ з початком другого слова *фонологія* /фо/. Під час словотворення деривата *морфонологія* відбувається накладання морфемних з'єднань *-фо-*. Ідентичне явище реалізується і в процесі утворення терміна «*морфонема*» ← *морфо-* + *фонема* [14, с. 28].

Л.М. Полюга використовує два терміни, як-от «злиття» і «накладання» морфем, ототожнюючи їх. Так, лінгвіст зазначає, що поширеним явищем, яке впливає на утворення варіантів морфем, є їх злиття, накладання однієї морфемі на іншу, подаючи таке визначення явищу накладання: це злиття, своєрідний сплав в одному звуку сусідніх морфем слова, за якого може бути повниме (за якого кілька морфем повністю збігаються) і часткове (за якого збігається тільки якась частина морфем) накладання [15, с. 8].

Майже всі лінгвісти розрізняють накладання часткове, коли у слові від афікса залишаються певні сегментні відрізки, пор.: *Вільнюс* – *вільнюськ-ий*, та повне, за якого від афікса не залишається жодних сегментних слідів. Однак А.А. Лучик зазначає, що останній тип накладання не є властивим українській мові [4, с. 67]. А в окремих студіях подеколи натрапляємо на твердження, що в утвореннях на кшталт *Мінськ* – *мінський*, *Курськ* – *курсський* реалізується повне накладання морфем, проте, на думку В.Б. Касевич, у подібних випадках відбувається зміна парадигми твірного слова або утворення похідного за допомогою конверсії [16, с. 91].

Лінгвістична практика демонструє, що в українській мові накладання відбувається у тих випадках, коли твірна основа закінчується консонантною, а словотворчий суфікс починається приголосною. Такі умови формуються у разі зумовленої сполучуваності морфем, як-от під час утворення відтопонімних похідних за допомогою суфікса *-ськ-*. Одним із допоміжних засобів цього об'єднання з консонантною основою є морфологічне явище накладання.

Рідше накладання супроводжує дериваційний акт у випадках із твірною основою, що закінчується на голосний, коли ця основа збігається з невідмінюваною лексемою. Кінцева голосна у таких основах «притягує» суфікс із тотожною початковою голосною, пор.: *Міссурі* – *міссурійський*, *Ялта* – *ялтинський* [4, с. 67].

Накладання морфем відбувається під час творення всіх повнозначних частин мови – іменників, прикметників, дієслів, прислівників, напр.: *вишн-я* + *-няк* → *виш(н)няк* → *виш-няк* (пор.: *лоз-а* + *-няк* → *лоз-няк*); *грузн-ий* + *-ну-* → *груз(н)нути* → *грузнути* (пор.: *сух-ий* + *-ну-* → *сохнути*), *Омськ* → *омський*, *Черкаси* → *черкаський*, *Слобожанщина* → *слобожанський*.

Висновки. Отже, накладання морфем (або інтерференція, фузія, злиття, аплікація, суміщення морфем) – особливе

морфологічне явище у словотворенні, зміст якого полягає в тому, що у складі похідного слова відбувається поєднання тотожних кінцевих фонем морфемі твірного слова й початкових фонем морфемі похідного слова, тобто коли твірна основа й словотворчий формант, що приєднується до неї, мають однаковий звуковий склад. Явище накладання морфем притаманне слов'янським мовам. Воно є системним та об'єктивно необхідним. Тривалий час відбувалися дискусії з обстоюванням різних поглядів щодо характеристики природи самого явища накладання морфем (як фонетичного, морфологічного, фонологічного та морфологічного (словотвірного)), тому, відповідно, маємо низку синонімічних термінів на позначення описуваного процесу. Проте, на наш погляд, найдоцільніше все ж послугуватися терміном «накладання морфем», який у сучасній словотвірній практиці є найбільш поширеним щодо витлумачення змісту цього явища.

Література:

1. Сепир Э. Язык. Москва, 1934. 243 с.
2. Ковалик Іван. Вчення про словотвір. Вибрані праці / за заг. ред. В. Грещука. Івано-Франківськ – Львів : Місто НВ, 2007. 404 с.
3. Українська мова: енциклопедія / редкол.: В.М. Русанівський та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. 820 с.
4. Лучик А.А. Про деякі проблеми сучасної морфонології. *Maricetrium. Мовознавчі студії*. 2009. Вип. 37. С. 64–70.
5. Реформатский А.А. Введение в языкознание. Москва, 1947. 275 с.
6. Шанский Н.М. О диффузии и замещении морфем. *Этимологические исследования по русскому языку*. Москва : Изд-во МГУ, 1966. Вип. 5. С. 176–185.
7. Земская Е.А. Об одной особенности соединения словообразовательных морфем в русском языке. *Вопросы языкознания*. 1964. № 2. С. 84–88.
8. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. Москва : Просвещение, 1973. С. 149–150.
9. Пономаренко С.С. Морфонема і морфологічні процеси при словотворенні в сучасній українській мові. *Наукові праці. Філологія. Мовознавство*. 2016. Вип. 266. Т 278. С. 109–113.
10. Козленко І.В. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Київ, 2004. 172 с.
11. Янко-Триницкая Н.А. Наложение морфем в основе русского слова. Москва : Изд. АН СССР, 1970. Вип. 6. С. 481–483.
12. Словотвір сучасної української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1979. 408 с.
13. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. *Морфеміка. Словотвір. Морфонологія*. Київ : Вища школа, 1999. 208 с.
14. Кравченко М.В. Словотвірна морфонологія української мови : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.02. Київ, 1990. 32 с.
15. Полюга Л.М. Словник українських морфем. Київ : Довіра, 2009. 554 с.
16. Касевич В.Б. Морфонологія. Ленинград : ЛГУ, 1986. 169 с.

Denysovets I. On the question of derivative terms formation for the description of morpheme imposition phenomenon

Summary. Derivational terms formation to denote the morphological phenomenon of morpheme overlay is investigated in the article. The term “morpheme overlay” with numerous synonymous terms correlation, in particular, combination of morphemes, merging of morphemes, gluing of morphemes, fusion, interference, application, diffusion, word-forming haplology in Ukrainian and foreign linguistics are characterized. The characteristic features

of the indicated terms are singled out. It is established that in linguistic theory, in fact, the first term to denote the phenomenon of morpheme overlay was “fusion”. Linguists’ views that the concept of “fusion” has a broader meaning than “overlay” are analyzed, so it is more appropriate to use the term “overlay”. It was found out that for the first time in Ukrainian linguistics the phenomenon of morpheme overlay was described by I.I. Kovalyk, using the term fusion for its nomination. It is substantiated that linguistic practice demonstrates a tendency to intensify the process of superimposing morphemes, especially in those cases when the creative base ends with a consonant and the word-forming suffix begins with a consonant. The definition of the studied phenomenon is generalized, which is realized in certain morphological conditions – on the morpheme seam – and consists in the fact that in the derivative word there is a combination of identical final

phonemes of formed word morpheme and initial morpheme phonemes of the derived word joins it, have the same sound composition. It was found that the largest lexical-semantic group of derivatives, which arose on morpheme overlay phenomenon basis, are toponymic derivatives. It is analyzed that the phenomenon of morpheme overlapping is inherent in Slavic languages and is systematic and objectively motivated, implementing saving language resources law. There are a number of examples that display that morpheme overlay phenomenon can occur on the border of the base and suffix, two roots in compound words, two interfixes, base and interfix. The opinion is substantiated that in theoretical and applied derivatology it is necessary to give preference to the term «imposition of morphemes» among all other terms.

Key words: word formation, morpheme overlay, interference, fusion, haplology, application.